

El poblat prehistòric de Torre d'En Gaumés (Alaior, Menorca)

G. ROSSELLÓ-BORDOY

«La (població) més extensa, almanco tal com la veiem avui dia (abans de 1892, segons les paraules d'Émile Cartailhac), es troba a la possessió anomenada Torre d'En Gaumés, al sud d'Alaior. En aquest indret s'estén un pujol, molt poc elevat, encara que a l'abast per dominar fins lluny la planura. En el lloc més elevat s'aixequen tres grans cons, arreglerats de Llevant a Ponent, seguint la direcció del pujol, que es troben enderrocats i formen un veritable caos de blocs. Entorn d'ells, en especial als vessants del sud, es troba la vila, retallada pels camps conreats com estretes llengües de terra penosament conquerides.

Aquesta vila pareix que no va estar defensada per murs...»

ANTECEDENTS

Amb aquestes paraules, E. Cartailhac va descriure per primera vegada, amb visió científica, el conjunt talaiòtic de Torre d'En Gaumés. Després el conjunt va entrar de ple dins la literatura científica de Menorca prehistòrica i els seus monuments han estat citats continuament per Mayr, Chamberlin, Martínez Santaolalla i molts d'altres investigadors.

Declarat Monument Històric-Artístic per R. Decret de 16 de juliol de 1930, fins a 1942 no començaren les excavacions en aquell lloc. Joan Flaquer i Fàbregues, notari de Maó i conegut afeccionat, va ésser el primer que encetà la tasca de destriar el que hi havia a Torre d'En Gaumés. Les seves campanyes d'excavació a la sala hipòstila del sud i al recinte de taula foren publicades molt prest a la *Revista de Menorca* (1943), i al *Noticario Arqueológico Hispánico* els anys 1952-53 es va reproduir el text. D'aquestes investigacions n'haurem de parlar de nou més endavant.

El conjunt, un camp de runes impenetrable, va ésser l'obsessió del professor Pericot, que des de sempre tingué la idea de recomençar les investigacions. El 1958, quan començarem a projectar els treballs d'investigació a l'empar de l'ajut a la investigació concedit per la Fundació Joan March, es va programar de seguida el pla de treball de Torre d'En Gaumés. L'ajut March fou insuficient, puix el primer pas era organitzar de manera racional l'entrada al conjunt per tal de poder retirar els ender-

rocs i bastir els aparells necessaris per treure els grans blocs que cobrien els diferents monuments. Gràcies al projecte enllestit per Alejandro Ferrant Vázquez, redactat plenament d'acord amb Maria Lluïsa Serra, aleshores directora del Museu de Maó, i basant-se en els plànols aixecats per Victorino Tolos, es va programar la realització dels camins enditenants que avui recorren tot el poblat.

La sobtada mort de Maria Lluïsa Serra va ajornar el projecte, que fins a 1971-1972 no es dugué a terme. Els doblers sobrants d'aquesta obra foren destinats per l'arquitecte Ferrant a una deforestació completa del poblat. Aquesta tasca em fou encomanada per Ferrant i des de 1974 em trobo junyit al jou feixuc, encara que agradable i fruitós, de Torre d'En Gaumés.

Són deu anys d'investigacions que voldria breument explicar-vos, així com donar-vos a conèixer el pla d'investigació que hem procurat seguir des del primer moment, pla que segueix els esquemes plantejats per Pericot l'any 1958 i que no pogué dur a terme, encara que les primeres descobertes del 1974 i 1975 varen ésser conegudes i analitzades pel nostre mestre abans de la seva mort.

A les primeres campanyes (1974-1976) ens limitàrem a la neteja del conjunt i a la reexcavació de la taula i exteriors del gran talaiot. El 1977 excavàrem a la zona sud del poblat un petit indret que ens va proporcionar el sistema de recollida d'aigües i l'estudi de la cova artificial pretalaiòtica, funerària en principi. A partir de 1978 començàrem l'estudi dels cercles (cercle 1), i el 1979 el sector perifèric a l'Est del poblat on redescobrírem les coves artificials d'habitatge, amb una llarga pervivència en el seu ús, que va ocasionar importants canvis dins la seva funcionalitat.

Les darreres campanyes (1980-1982) es dedicaren al cercle 2, i l'any passat s'excavà el cercle 3 i es va preparar la planimetria del sector SE del poblat, on trobàrem un important complex monumental de cercles adossats uns als altres, en connexió amb la sala hipòstila 1 (excavada en part per J. Flaquer). Aquest conjunt format pels cercles 5, 6 i 7, la sala hipòstila i el cercle 4, ens ha posat en contacte amb una possible muralla o paret de tancament del poblat que defensaria la zona més feble del conjunt. Aquesta zona serà estudiada amb atenció des d'ara i al llarg de les campanyes vinents.

DESCRIPCIÓ DEL CONJUNT

El poblat s'aixeca a uns 8 km en línia recta del poble d'Alaior, a una zona plana lleugerament accidentada per ondulacions i pujols arrodonits. Al vessant sud de la comarca, a una alçària de 92 m per sobre el nivell del mar i a 6 km de la costa, el poblat ocupa una superfície de 62.000 m² aproximadament. El pendent és prou pronunciat, puix la diferència de cotes entre la zona més alta i l'extrem sud del poblat és de 29 m.

La superfície ocupada fa que el poblat sigui el més extens dels poblats talaiòtics de les Illes Balears. Dita superfície fa que Torre d'En Gaumés sigui quasi bé 3 vegades i mitja més gran que el poblat de Can Daniel Gran a Mallorca, considerat el més extens dels mallorquins; això ens fa suposar que els seus habitants al moment de màxima ocupació del conjunt fossin més de mil, encara que aquesta avaluació, purament teòrica, no es podrà comprovar fins que el conjunt sigui prou més conegut.

És de suposar que el poblat no sempre va tenir una extensió semblant, i que va créixer progressivament: la presència de la cova funerària al sud, clarament pretalaiòtica, incorporada més endavant al sistema de recollida d'aigües, ho fa pensar així. D'altra banda, la llarga perduració de l'habitatge, comprovada fins a època medieval islàmica, tan sols es constata a determinats indrets; quelcom de semblant podem dir pel que fa a les reutilitzacions romanes, que no s'estengueren a tot el poblat.

La distribució dels diferents tipus constructius queda prou clara, encara que la zona excavada fins avui sigui una petitíssima part del total.

El centre del poblat, situat a la part més alta (cotes entre 90 i 92 m), conté els tres talaiots, el recinte de taula i una ampla zona lliure d'edificacions que considerem com una mena de recinte públic de caràcter comunal i cultural. El recinte de taula el definim com a centre cultural; els talaiots, recintes defensius o habitatge dels notables del poblat. A dir veritat, la funció del talaiot menorquí no està aclarida perquè fins ara no tenim cap talaiot excavat íntegrament.

Al nord del centre cultural es pot observar un petit conjunt d'habitatges format per cercles i recintes rectangulars. La zona, lleugerament inclinada, arriba a la cota de 85 m. A l'extrem NE s'aixequen els cercles 2 i 3, excavats íntegrament. La part del poblat més propera a Alaior presenta l'aspecte d'un recinte murallat encara que sigui una falsa impressió, perquè la muralla no existeix en realitat; els murs exteriors dels edificis imbricats uns als altres podrien haver servit de defensa. Tan sols un veritable mur es pot identificar entre el talaiot central, el més gran i alt, i el talaiot de ponent, el més petit dels tres.

Al sud del nucli central (entre les cotes 90 a 69) segueix el vertader poblat, conformat bàsicament per cercles secants que es complementen amb recintes rectangulars i les sales hipòstiles, de les que fins ara en tenim identificades dues al límit sud del poblat: sales Flaquer i Cartailhac.

Les coves, naturals i artificials, es troben per tot arreu, tant al centre com a la perifèria del conjunt.

Els monuments identificats fins ara corresponen als tipus ja coneguts a altres indrets menorquins i mallorquins:

3 talaiots,

1 taula,

2 cambres hipòstiles, i

un nombre indeterminat de cercles de formes i estructures interiors molt diferents, excavats fins ara tres d'ells i en vies d'excavació altres

quatre. Les seves plantes són molt variades, possiblement a causa de les reformes i reestructuracions obrades a les diferents reocupacions dels habitatges; tot això fa que, ara per ara, no sigui possible presentar un cercle-tipus, com podríem fer per exemple a Alcaidus. La idea del cercle es manté d'una forma coherent encara que el pati central, també circular, amb recollida central d'aigües, mitjançant un sitjot, presenta moltes variants.

L'anàlisi individualitzada de cada tipus es pot fer de la manera següent:

Talaiots

Deixant de costat el més petit, el talaiot 3 o talaiot de ponent, veiem que el talaiot 1 és el característic talaiot menorquí amb entrada elevada, com el de Torelló, Torre Vella d'En Lozano o el d'Hospitalet a Mallorca. És una torre cònica amb corredor d'entrada practicable en part que duu a una cambra alta. L'accés a la planta inferior no queda establert de moment. A la base presenta edificacions adossades, de planta ronyonenca, com es troba al talaiot de Son Oms, és a dir, ampliacions de la zona habitable fetes mitjançant l'adossament de murs corbats anteriors cronològicament als adossaments de murs rectes en disposició radial, que també comprovarem a Son Oms.

El talaiot central o talaiot 2 podríem definir-lo dins el tipus monument escalonat. La seva alçària és considerable, quasi deu metres per uns 30 m de diàmetre a la base i més o menys 18 m a la planta superior fins avui conservada. No coneixem l'entrada, amagada tal volta baix els enderrocs, però a la part nord del monument i a mitja altura és possible recórrer, amb moltes dificultats, uns corredors que s'endinsen a l'interior del talaiot. Al sud una cambra ronyonenca enllaça el gran talaiot amb l'absis del recinte de taula.

El talaiot 3, a ponent, és el més petit. Els enderrocs amaguen la possible entrada. Per les seves mides i forma, planta oval de 20 × 15 i 5 m de diàmetre al nivell superior, el podríem comparar amb els talaiots mallorquins, encara que a Menorca trobem molts d'altres monuments semblants.

Ara per ara cap dels talaiots de Torre d'En Gaumés ha estat excavat. Tan sols la zona a ponent de la taula entre els talaiots 2 i 3 ha estat netejada, sense trobar cap tipus de jaciment definit, tan sols petits fragments de ceràmica fora de context i possiblement anterior al període talaiòtic. La zona queda tancada per un mur en corba pronunciada que uneix els dos talaiots i tanca el sector per la part de ponent.

El recinte de la taula

És tal vegada el més espectacular i conegut de Torre d'En Gaumés. Avui no entrarem en la funció de la taula, prou literatura existeix entorn

a aquest enigmàtic monument. Per a mi la taula és un element constructiu: pilar central d'un sistema de cobertura arquitecturada. Considero que els estudis del recordat Sanz Roca són prou probatoris.

A causa de les excavacions de Flaquer no podem dir gaire cosa sobre el jaciment. La troballa de l'Imhotep a 1974 i el fragment de cast de bronze, provinent d'una petita figura de guerrer, fa que la identificació del lloc amb un santuari, lloc sagrat o centre de culte no tingui problemes. Les troballes de caràcter sacre i ritual a la taula de Torralba confirmen la hipòtesi. Els problemes cronològics seran tractats després.

La tècnica constructiva a base de grans blocs de mesura i pes fora mida és característica. Els paraments externs, disposats en filades formades per blocs més o menys regulars i grans, fan del conjunt un dels més espectaculars. El fust de la pilastra central, romput i lleugerament desplaçat del seu lloc original, resta espectacularitat al monument. La pedra capitell, caiguda temps enrera, fou utilitzada com a tomba en època romana. La cavitat oval que es pot contemplar ara es va fer en el moment de la reutilització. La coberta a base de falsa cúpula per acostament de les filades es pot comprobar encara gràcies a les restes que es conserven a l'interior del monument.

Cambres hipòstiles

Les cambres hipòstiles o recintes coberts, d'acord amb la terminologia proposada per Pericot, són dues identificades fins ara i es troben localitzades als extrems del poblat a la zona sud. Una (la sala Flaquer) a llevant i l'altra (sala Cartailhac) a ponent. Ambdues edificacions foren construïdes adossades a cercles preexistents. Aquesta circumstància es veu clarament en el cas de la sala Flaquer, adossada al cercle 6, utilitzant el seu parament exterior com a suport de l'arquitrà de la coberta.

Generalment presenten una planta oval amb columnes monolítiques centrals suportades per una base prismàtica i capitell pla format per una pedra sense retocs, que suporta els elements monolítics horitzontals que s'aguanten sobre les pilastres laterals, plurilítics i juxtaposades als murs, bé preexistents, o sigui el parament extern del cercle: sòcol, bloc prismàtic vertical, filades de pedra mitjana, o bé de nova planta a base de pedres mitjanes i petites disposades en filades regulars. A l'exterior el parament a base de blocs grans, irregulars, col·locats verticalment sobre un sòcol de peces horitzontals imita els paraments exteriors dels cercles de tècnica molt més perfecta.

Coneixem relativament bé la sala Flaquer, excavada, en part, el 1942, encara que gràcies a les intervencions de neteja dutes a terme el novembre de 1984 comprovarem que Flaquer no havia fet una excavació completa, tan sols unes cates superficials sense arribar a la roca base, quedant gran part del jaciment sense estudiar. La sala Flaquer, enrunada a la zona d'entrada, amb els seus elements estructurals caiguts sobre el jaci-

ment, donarà nova llum a mida que es pugui dur a terme l'anastilosi, prevista per a les pròximes campanyes.

La sala Cartailhac, així anomenada perquè es va construir adossada al cercle planificat i publicat per E. Cartailhac el 1892, molt reduïda de mides, presenta tan sols una columna central, de fust molt ample, que ilustra clarament la hipòtesi de la taula = suport central d'un sistema de coberta plana. Aquesta sala no ha estat excavada i el cercle preexistent tampoc. Així els problemes d'estratigrafia murària no es poden plantejar de moment.

Els cercles

Coneixem els cercles gràcies a les excavacions de M. Lluïsa Serra a Alcaidús, encara que malauradament els resultats mai no s'hagin publicat, tot i que els trets fonamentals d'aquest tipus d'edificació fossin donats a conèixer per la mateixa M. Lluïsa Serra a un dels congressos nacionals d'Arqueologia. En síntesi, el cercle és l'edificació típica de l'habitatge prehistòric menorquí. Estructuralment és un cercle concèntric que tanca un espai central a cel obert, com si fos un pati comunal on s'obri una sitja o pou de recollida d'aigües. L'espai entre els cercles concèntrics es troba segmentat per murs radials que delimiten les diferents habitacions. Aquest esquema és teòric, puix en realitat les modificacions sofertes al llarg del temps han trastocat l'esquema teòric. Tal vegada el cercle Cartailhac és el lloc que s'ajusta més a l'esmentat esquema, complementat per unes columnes monolítiques, avui enrunades, que voltarien el pati central. Les altres edificacions excavades o en vies d'excavació ens mostren molts de canvis estructurals, potser marcats per les modificacions d'època romana. Això es veu amb claredat al cercle 2, on el cercle manté l'estructura tan sols a l'exterior. L'interior ha quedat compartimentat mitjançant murs rectes que mimetitzant l'esquema de la *domus quadrata* han transformat l'edifici, encara que el pati central amb el pou es mantingui molt reduït i en forma quadrada.

La juxtaposició de cercles és un element cronològic prou important. Això ho veiem als cercles 2 i 3. El 3 seria el més antic i des del punt de vista constructiu el més perfecte. El 2 aprofità el mur exterior del 3 per estalviar construcció. Aquesta mateixa solució la veiem al conjunt sud, on el cercle 5 seria el més antic, el 6 aprofitaria part del 5 i el 7 s'afegiria després. La sala hipòstila Flaquer aprofitaria els murs dels cercles 6 i 7 per aixecar-se. El cercle 1, el més complex dels estudiats, manté l'estructura circular amb cambres radials, si bé presenta un apèndix, puix es va adossar a una gran cova natural que completa el seu espai útil.

Un element estrany el trobem al cercle 3, on veiem a l'interior del mur un recinte adintellat, com una mena de porta que cobreix una endinsada natural; tal porta no condueix a cap lloc, és tan sols com un nínxol obert al mur interior. ¿Ens trobem davant un cocó cobert per a la

recollida d'aigües? Els materials trobats així poden demostrar-ho: fragments petits de ceràmica, bolles de pedra esfèriques petites i de poc pes i terra fina, ascolada, pròpia d'una sedimentació produïda per la correntia de les aigües. En aquest cercle manca la meitat sud del recinte, per tant no podem saber com era l'estructura del pati. Al centre del conjunt, un petit recinte de pedres grosses, escairades, va donar-nos gran quantitat de cendres. Seria una foganya central?

Les coves artificials i naturals

Les coves a Torre d'En Gaumés són de dos tipus: les naturals, cavitats obertes al subsòl de sauló, roca sedimentària semblant al marès mallorquí, més o menys retocades, i les coves artificials excavades per l'home també al subsòl gràcies a l'escasa duresa de la roca base del poblat.

Les coves artificials plantegen un problema: el de la seva antiguitat i la seva funcionalitat, puix la cova artificial de tipus mediterrani és un element de clara funcionalitat funerària anterior al moment talaiòtic i d'acord amb els costums funeraris d'aquest poble que no enterra els seus morts dintre dels àmbits urbans, ens resulta estranya la simbiosi enterrament-habitatge al mateix lloc.

Hom pot pensar que les coves artificials identificades fins ara (cova Cartailhac i cova 1 en relació amb el sistema de recollida d'aigües) siguin construccions anteriors a l'habitatge talaiòtic, reutilitzades amb una funcionalitat diferent al moment de l'establiment de l'habitatge talaiòtic. La cova 1 s'adapta plenament al tipus de cova artificial funerària mediterrània, és a dir corredor-pou en rampa que duu a una cambra de planta triangular amb nínxols laterals i a l'absis. Un petit nínxol obert al corredor mateix introdueix un nou element dins aquest tipus de cova.

En el cas de la cova 1, excavada totalment, veiem com la seva funcionalitat funerària va ésser substituïda per una altra funció: la de dipòsit d'aigua, integrant-se dins el complex de recollida i depuració d'aigües. Modernament la cova fou emprada com a sestador, per guardar el bestiar, i amb tal motiu fou buidada totalment, retocats els nínxols, que es convertiren en menjadores, i retallat el pis rocós per donar més alçària al conjunt. A causa d'això el resultat de l'excavació va ésser negatiu.

La cova Cartailhac, de planta circular i entrada de pou, no ha estat explorada encara.

Les coves naturals investigades fins ara són tres. La cova en connexió amb el cercle 1, estèril, puix va ésser emprada com a sestador, i les coves 2 i 3, cavitats naturals retocades per l'home, que ha obert nínxols, les ha tancat amb parets de pedres i les ha utilitzat llargament. Així a la cova 2 trobarem una sèrie de tombes antromorfes obertes a la roca, i a la cova 3, a unes cavitats circulars a un moment tardà, possiblement islàmic, s'hi installaren unes moles d'un molí de sang, és a dir molí accionat per la força d'una bístia.

Ambdues coves ens mostren la llarga pervivència de l'hàbitat a Torre d'En Gaumés, que si bé no suposa una ocupació completa del poblat, ens indica que l'home seguí ocupant esporàdicament i parcialment aquest important habitatge almenys fins a l'època de la conquesta catalana de l'any 1287.

La descoberta al sector sud del poblat del sistema de recollida i depuració d'aigües va suposar una de les troballes més copsadores a Torre d'En Gaumés. El sistema està format per un grup de sitjots o cisternes de forma de pera, excavades a la roca i enllaçades unes a les altres mitjançant unes cavitats còniques no gaire fondes, reblides de macs torrenters que, a causa de l'alt contingut en calç de les aigües, els trobarem com a cimentats per les sals. Unes canals uneixen els diferents pous de decantació amb els sitjots. La cova artificial 1 que es troba al nord del conjunt fou emprada com a aljub i dins el pou d'entrada es va excavar un petit pou de decantació.

El sistema suposa una gran sofisticació i en general segueix, de manera rudimentària, els sistemes actuals de decantació. Per la seva situació a la part més baixa del poblat, el sistema estava en condicions de recollir totes les correnties del conjunt, independentment dels sistemes particulars de recollida als diferents cercles, que mantenen en el centre del pati el seu sitjot propi.

La investigació desenrotllada a Torre d'En Gaumés suposa deu anys d'atenció. Les nostres investigacions permeten estructurar un ampli panorama entorn a l'evolució arquitectònica del poblat i en especial a la seva cronologia, encara que els nivells de fundació restin, ara per ara, ignots.

Pensem que Torre d'En Gaumés abans de l'establiment del gran conjunt talaiòtic ja va ésser ocupat per l'home. La sepultura megalítica de Roques Llises, a uns centenars de metres lluny del poblat, les coves artificials d'enterrament i les restes ceràmiques de la plaça entre els talaiots ens indiquen la possibilitat d'una ocupació en època pretalaiòtica.

CRONOLOGIA

Les dades cronològiques venen donades pels jaciments de la taula i els diferents cercles excavats. La taula, publicada recentment, a causa de les intervencions de Flaquer el 1942, té un escàs valor probatori, puix tan sols poguèrem estudiar el que Flaquer no havia excavat... entre altres coses la troballa de l'Imhotep i els materials complementaris on no es trobava cap tipus de ceràmica clàssica ni tan sols púnica. De tota manera, les meves afirmacions, ja dic, recentment publicades, necessiten una matisació, puix gràcies a la informació obtinguda a altres indrets creiem que el procés cronològic queda prou clar, i en el cas del recinte de taula, en no poder conèixer el contingut dels nivells d'abandonament, excavats per Flaquer, tota la informació que tenim és insuficient.

La constitució de Torre d'En Gaumés com a habitatge talaiòtic és un misteri, encara que no faltin ceràmiques talaiòtiques del tipus pitoide o gerres d'emmagatzament que podrien ésser d'un talaiòtic inicial.

La dada més clara la tenim envers el primer moment d'abandonament, assenyalat per un incendi comprovat al cercle 1, moment marcat per l'abundant ceràmica púnica en connexió amb les talaiòtiques finals, entre elles els vasets de doble fons o de fons alt. Un detall curiós el tenim amb la troballa de les nanses d'àmfora púnica emprades com a peces de teler.

Aquest abandonament el podríem connectar amb l'expedició de Magó que a finals del segle III va realitzar a Menorca a la recerca de mercenaris per les avantguardes cartagineses. Abandonament que possiblement no afectà tot el poblat, puix en altres indrets les troballes de ceràmica campaniana podrien demostrar la persistència de l'hàbitat als segles II i I a.C.

La reocupació romana al cercle 2 es pot considerar d'època imperial (segle I d.C.) amb una certa pervivència. En canvi, al cercle 3 aquesta reutilització de l'habitatge no està documentada.

Els enterraments antropomòrfics de la cova natural, encara que estèrils, podrien documentar l'hàbitat a època tardo-romana, mentre que el molí de sang de la cova de veïnada amb ceràmiques pintades perllonga l'ocupació fins al moment islàmic de Menorca.

EL FUTUR DE TORRE D'EN GAUMÉS

En publicar la taula i els resultats de les primeres investigacions proposava continuar la recerca fins a cobrir almenys un 10 % de la superfície total del conjunt, això suposaria uns 6.000 metres quadrats que ens permetrien conèixer bé la problemàtica dels cercles. Restaria l'anàlisi dels talaiots, tema que almenys caldria intentar fer pel que fa al talaiot 3, el més petit, que és el que menys dificultats tècniques presenta. L'estudi de les cambres hipòstiles creiem que es podrà dur a terme dins aquest projecte a curt termini, pensant que la gran cambra veïnada de Sa Comerma de Sa Garita suposa una important reserva, complementària a la informació que ens pugui donar l'estudi de les dues cambres fins ara identificades.

Després d'aquesta fase seria convenient emprendre una fase de restauració i posada a punt dels monuments, fins i tot no estaria de més la reconstrucció hipotètica d'algunes estructures a fi de fer més adient la visita al conjunt monumental.

Una vegada aconseguit això potser convindria fer una llarga pausa a les investigacions, en espera de nous mètodes i sistemes d'investigació que puguin donar més llums al que va ésser Torre d'En Gaumés al llarg de la seva dilatada història.